

БИОГРАФИК МЕТОД

Бадиий ижод намунасини биографик ўрганиш йўлидаги илк қадамлар XIX асрнинг биринчи ярми француз илмий-адабий муҳитида кўзга ташланади. Ҳвропа ижтимоий муҳитига Уйғониш давридан мерос ўлароқ шаклланган гуманизм концепцияси инсон шахсиятининг эксцентрик тадқиқ объекти мақомини эгаллашига олиб келди. Борлиқ ва мавжудлик, воқелик ва ҳаракат, макон ва замон каби глобал ҳодисалар инсон ва унинг шахсияти негизида талқин этила бошладики, моҳиятан уларнинг барчасини қамраб олиш қудратига эга бўлган бадиий ижод муаммоси айна жараёндан четда қолиши мумкин эмас эди.

Жаҳон адабиётшунослари томонидан биографик методнинг асосчиси деб эътироф этилган Шарл Сент-Бёв (1804-1869) 1821 йили Бурбон номидаги коллежда таълим олар экан, фалсафа ўқитувчиси Дамирон ўз шогирдларига ҳар қандай ижод намунаси муаллиф шахсияти билан бир бутунликда ўрганилиши лозим, деган фикрни уқтирар эди.¹ Дамирон маърузаларига асос бўлган «Француз фалсафаси тарихи» талаба Шарлнинг энг сеvimли китобига айланади. Унинг дастлабки илмий тадқиқоти ҳам айнан фалсафий мавзуда бўлиб, «Барҳаёт руҳ ҳақида» деб номланади. Коллежда ва кейинги таълим жараёнларида табиат, физиология, химия, медицина, мантиқ, тил ва адабиёт илmlларини мукамал ўрганган Сент-Бёв учун Дамирон фикрлари таянч концепция бўлиб қолади.

1825 йилда Парижда нашр этила бошлаган, Пушкин, Карамзин, Стендаль каби машҳур ёзувчилар асарлари чоп қилинган «Глоб» газетаси нафақат у давр француз зиёлиларининг, балки умумевропа зиёли қатламининг илғор қарашларини акс эттирар эди. Газета чоп этган қатор мақолаларда бадиий ижод намунасига янгича ёндашув масаласида баҳс-мунозаралар кузатилади. Хусусан, бадиий асарни унинг муаллифи табиати, истеъдоди, психологик ҳолатлари билан синтез этароқ тадқиқ қилиш, ижод жараёнига индивидуал ёндашиш, ўша давр француз илмий-адабий муҳитининг долзарб муаммосига айланган эди.

Сент-Бёвнинг дастлабки тақризлари, адабий-танқидий мақолалари ҳам айнан «Глоб» газетасида нашр этилган. Кейинчалик унинг француз классиклари Расин, Буало, Лофантенлар ижодий меросига, замондоши В.Гюгонинг «Ода ва балладалар» тўпламига доир жиддий тадқиқотлари чоп қилинди. Шунингдек, Сент-Бёв XVI-XIX-асрлар француз шеърляти ва драматургияси тарихий тараққиёти устида ҳам тадқиқотлар ёзди. Бироқ бу каби соф тарихий-бадиий муаммолар талқинида ҳам Сент-Бёвга хос индивидуал таҳлил

¹Ҳаранг: Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. -М.: Художественная литература, 1970, С.6.

тамойили етакчилик қилади. Бу жиҳат олимнинг ҳар қандай тарихий давр силсиласида муайян ижодкорнинг ўрнига урғу берганида кўринади.

Унинг илк адабий портретлари Корнель, Буало, Лофантен ва, айниқса романтизм адабиётининг қатор вакиллари ҳақида бўлиб, 1829 йилдан бошлаб «Ревю Париж» журналида нашр этилган. XIX-асрнинг 30-йилларида Сент-Бёв Пор-Роял адабий-диний мактаби фаолиятини ўрганди. Нафақат французларнинг, балки бутун Европа руҳоний адабиёти ва тафаккур тарзини ифода этувчи бу мактаб ҳақидаги тадқиқотлари беш жилддан иборат бўлиб, 1838-1859 йиллар орасида нашр этилган. Сент-Бёвнинг «Конетитюсионнель» журнали билан қилган ижодий ҳамкорлиги натижаси ўлароқ 15 жилддан иборат «Душанбадаги суҳбатлар», 13 жилдлик «Янги душанбалар» номли тадқиқотлари майдонга келди. Ушбу тадқиқотларнинг манбавий кўлами ниҳоятда кенг. Уларда муайян адабий-тарихий даврлар ҳамда алоҳида файласуф, ёзувчи, шоирлар ижоди хусусида сўз юритилади.

Хуллас, Сент-Бёв томонидан ўз даври илмий доираси учун янгилик сифатида тақдим этилган биографик тадқиқ йўналиши уч йирик омилга таянади. Буларнинг биринчиси, илдилари антик дунё ижтимоий тафаккурига бориб боғланса-да, бошланғич аниқ ҳаракатни Уйғониш давридан олган шахс концепцияси. Иккинчиси, Сент-Бёв яшаб ижод этган жамиятдаги фикрий янгиликлар, маданий-тарихий, фалсафий-психологик, илмий-адабий қарашлар. Учинчиси, бевосита Сент-Бёв шахсияти, ижодий, илмий, ижтимоий фаолияти ҳисобланади.

Сент-Бёв тадқиқотларида муайян шаклга кирган биографик метод кейинчалик унинг қатор издошлари томонидан давом эттирилди, ривожлантирилди. Хусусан, «Адабиёт тарихига кириш» (1848) асарининг муаллифи Лакомб, «Адабиётни илмий тадқиқ этиш усуллари» (1900) асари муаллифи Ренар, ўтган асрнинг 20-60-йилларида биографик метод муаммолари билан шуғулланган Макс Верли, Виктор Жиро, Валтер Мушг, Д.Штолниц ва бошқа қатор олимларнинг ишлари шу жумладандир.

Бадий асар ва ижодий жараёни биографик ўрганиш тарафдори бўлган Европа олимлари орасида Сент-Бёвдан қарийб юз йил кейин яшаган Андре Моруа (1885-1967) ижоди алоҳида ажралиб туради. Сент-Бёвгача ва ундан кейин майдонга келган илмий қарашлар, ўзига хос тадқиқотлар Андре Моруа имкониятларини нисбатан кенгайтирган эди. Бундан ташқари ёш Эмиль Эрзог (А.Моруанинг ҳақиқий исми шарифи) 1901 йилнинг октябрь ойида Корнель номидаги коллежда даврининг етук мутафаккири Ален билан учрашади. Учрашувнинг дастлабки дақиқаларидан бошлаб, унинг шоғирдига айланади. Ёш Эмильга Ален томонидан ўқитрилган гуманизм концепцияси бўлажак олим илмий - фалсафий қарашларининг ўзагига айланади.

Андре Моруанинг бутун илмий-ижодий фаолияти адабий жараёни биографик талқин этишга қаратилган. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, «Моруа ижодий эволюцияси Шеллидан Бальзаккача бўлган биографик тадқиқотларда намоён бўлади».² А.Моруанинг «Лабрюйердан Прустгача» (1964), «Прустдан Камюгача» (1963), «Жиддан Сартргача» (1965), «Арагондан Мотерлангача» (1967) сарлавҳалари остида нашр этилган тўрт жилдлик йирик тадқиқотида биографик методнинг илмий-назарий принциплари ўз ифодасини топган.

Биографик методнинг европача талқиндан бир қадар фарқли кўриниши собиқ шўро даври адабиётшунослигида ҳам кузатилади. XX асрнинг 20-йилларида Г.О.Винокурнинг «Биография ва маданият» китоби айна муаммо талқинига қаратилган эди. Айниқса, 60-70-йилларда нашр этилган «Илмий ижод», «Илмий кашфиёт ва уни қабул қилиш», «Замоनावий психологияда илмий ижод», «Адабий ва илмий ижод» каби илмий тўпламларда биографик метод ва ижодий жараён муаммолари тадқиқ этилади. Шу йиллари Фанлар академияси томонидан ушбу мавзуда бир нечта йирик симпозиумлар уюштирилган. «Ажойиб кишилар ҳаёти» (ЖЗЛ) рукнида қатор илмий биографиялар нашр этила бошлаганки, ушбу анъана бугунгача давом этиб келяпти. Йирик олимлар Б.М.Кедров, М.Г.Ярошевский, Б.С.Мейлах, А.Машковскийларнинг қатор тадқиқотлари айнан биографик метод масалаларини ўрганишга қаратилган.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида ҳам ёзувчилар, олимларининг адабий портретларига бағишланган рисоалар, биографик ўрганиш муаммоларига қаратилган докторлик ва номзодлик тадқиқотлари маълум. Аммо уларда бу методни янги концепциялари билан бойитадиган аниқ хулосалар учрамайди.

Кўринадики, биографик метод ўзининг манбавий ва хронологик кўлами, таъсир доираси жиҳатидан, муайян салмоққа эга. Жаҳон тан олган йирик олимлар бу методга эътибор билан қараганлар. Уни жиддий илмий муаммоларга татбиқ этганлар. Аммо, шунга қарамадан, биографик методнинг марказий концепциялари, илмий-назарий принциплари, метод сифатидаги ўзига хос жиҳатлари, бошқа тадқиқ методлари, фан соҳалари билан алоқадорлиги масалаларини умумлаштирувчи методологик тадқиқотлар мавжуд эмас. Шунинг учун бўлса керак, илмий-биографик тадқиқотларда, тадқиқотчилик методологиясига доир назарий асарларда, терминологик луғатларда бу методнинг аниқ илмий таърифи, специфик жиҳатлари ўз аксини топмаган. Барча илмий тадқиқот методлари каби биографик метод ҳам доимий ривожланиш, ўзгариш хусусиятига эга бўлса-да, турли даврларда яратилган тадқиқотларда бир қадар тарқоқ ҳолатда мавжуд бўлган

² Наркирьер Ф. Моруа-литературный критик / В кн .: Андре Моруа. Литературные портреты: -М.: Прогресс, 1971, С.8.

концептуал фикрларни умумлаштириш, биографик тадқиқ усулининг методологик принципларини белгилаш, мақсадга мувофиқдир.

Биографик метод моҳиятида инсон шахсияти туради. Айна жихати билан мазкур метод универсал характер касб этади. Яъни ижодкор ва ижод маҳсулини синтезда ўрганиш йўлидаги ҳаракат, энг аввало, барча фанлар, фалсафалар, тадқиқ методларини истифода этишни тақазо қилади. Ҳолаверса, бугунгача мавжуд ҳар қандай тафаккур шакллариининг инсон феномени доирасида марказлашуви ушбу методнинг универсаллик даражасини оширади. Биографик метод объект танланмайди. Уни ижоднинг ҳар қандай тури (амалий, назарий) ва ҳар қандай шакли (фан-техника, санъат, сиёсат, маданият)га нисбатан қўллаш мумкин.

Ушбу метод ижодкор биографиясидан фақат ахборот манбаи сифатида фойдаланмайди, балки бунда ижодкор биографияси бир бутун тизим ўлароқ ижод моҳиятини очишга хизмат қилади. Бу шундай тизимки, ички структураси жихатидан кўплаб мукамал тизимчаларни ўзида мужассам этади. Шунингдек, ижодкор ҳаёти ва фаолиятини атрофлича камраб олишга қаратилади.

Биографик методнинг ўзига хослиги ижодкор индивидуаллиги муоммосини тадқиқот марказига қўйишида экани боис, уларда генетик фактор етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Гарчи шўро даври олимлари ижодкор шахсиятини генетик- биологик талқин этиш «вульгарча, позитивистча хулосаларга олиб келган»лигини қайта-қайта таъкидлашган бўлса-да,³ биографик тадқиқ ушбу фокторни четлаб ўтиши мумкин эмас. Ҳолаверса, адабиётни ўрганишда «ирк», «муҳит», «вазият» бирлиги назариясини илгари сурган Иполит Тэн Сент-Бёв билан яқин дўст бўлган ва табиий равишда, унга ўз таъсирини ўтказган.⁴

Генетик нуқтаи назардан ўрганилган индивидуум ижодий жараёнга хос ўта нозик ҳолатларни тушунишга қўл келганига шубҳа йўқ. Ижодкор маиший, ижтимоий муҳит таъсири остида ўзлаштириши эҳтимолдан узоқ бўлган, бир қарашда ғайриоддий туюлувчи баъзи хусусиятлар илдизи унинг қадим аجدодлари онги ва руҳиятида яшаган «генетик хотира»га бориб туташадик, бундай ҳолат талқини учун албатта генетика тажрибаларига суяниш лозим бўлади.

Сент-Бёв Ж.Ж. Руссо ҳақидаги ишида ижодкор нутқидаги бир оз «қўполлик», «содалик», «дангаллик», «яширин изтироб»ларни унинг шогирди арисократ Шатобрианга қиёсан изоҳлар экан, шундай ёзади: «У аждодлари билан фахрлана олмасди. Шу боис унда

³Ҳаранг: Мейлах Б.С Биография как методологическая проблема /В кн.: Человек науки. -М.: Наука, 1974, с.12.

⁴ Ҳаранг: Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. -М.: Художественная литература, 1970, С.35.

эслаш бир оз оғиррок, сирли изтиробларга йўғрилган, кашшок аждодларига тортадиган нимадир яшар эди».⁵ Ижодкорга хос бу каби ҳолатлар бадий асарда бир ёки бир нечта қахрамон табиатига сингган бўлиши мумкин. Баъзан эса асарнинг умумғояси, тили, услуби хатто композицион қурилишигача таъсир ўтказиши эҳтимолдан холи эмас. Гётенинг «услуг-бу одам», Флобернинг «Боварий хоним-менинг ўзимман», деган образли фикрларида шунга ишора бор.

Бадий асарни ўрганишда муаллифнинг интим ҳаётига урғу бериш Сент-Бёв ва унинг ғарблик издошлари тадқиқ усулидаги етакчи хусусият сифатида қаралади. Кўпинча биографик методнинг чекланган томонларини ҳам шу билан изоҳлашга бўлган уринишлар кузатилади.⁶

Аслида интим ҳаётнинг муаллиф биографияси ва ижодини синтез қилиб ўрганишдаги ўрни қандай? Ҳақиқатан ҳам бу жиҳат биографик метод имкониятларини чеклайдими?

Агар инсоннинг табиий интилишлари, ўз ҳиссий дунёсига муносабатини холис баҳолайдиган бўлсак, бу жиҳат жамият ёки муайян инсон фаолиятида катта ўринга эгалигига шубҳа қилмаймиз. Адоқсиз замон ва макон қатламларини ўзида мужассам этган эпослардан тортиб, инсоннинг лаҳзалик кайфиятини акс этирувчи кичик лирик асарларгача, ижоднинг коллектив шаклидан, индивидуал кўринишигача интим ҳолатлар муҳрланмаган бирор асарни учратиш мумкин эмас. Барча машҳуру номашҳур шоирлар ижодининг илк намуналари албатта интим ҳолатларга боғлиқ бўладик, бу томонни четлаб биографик тадқиқот яратиш бўлмайди. Интим ҳаётнинг ижод жараёни билан муносабатини ўрганиш, тадқиқотчидан сўзсиз индивидуал ёндашувни талаб этади. Чунки бу ўта нозик ҳолат бўлиб, уни индивидуум ҳаёти ва ижод психологиясига таъсир даражаси, функционал жиҳатлари бошқа шахс, ҳолат ёхуд вазиятда ҳеч қачон такрорланмайди. Баъзан эса интим ҳаёт муносабатлари ўзининг ғайритабиий натижалари билан бир-бирини инкор этиши ҳам мумкин.

Европа дунёсини ўзининг ишқий саргузаштлари билан ҳамон ҳайратга солиб келаётган XVIII аср «Дон Жуани» Ж.Ж.Казанова ижодининг негизида том маънода реал жинсий фаолият ётади. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, унинг барча асарларидаги, бир қарашда образли талқин бўлиб туюладиган, воқеалар, прототиплар, деталлар, эпитет ва ташбеҳлар мана шу реал фаолиятнинг маҳсули ҳисобланади.⁷ Айни масалада Казанованинг парадоксал шакли сифатида М.Прустни кўрсатиш мумкин. Агар Казанова ижоди жинсий-

⁵Сент-Бёв Ш. Литературные портреты.-М. : Художественная литература, 1970,С. 331.

⁶ Ҳаранг: Человек науки (Сб. статей, под редакцией М.Г.Ярошевского) .-М.: Наука, 1974, С.9.

⁷ Ҳаранг: Цвейг С.Казанова, Фридрих Ницше, Зигмунд Фрейд.- М.: Интерпрокс, 1990, С.44-60.

авантюра негизида шаклланган, ғарб жамияти назарида муаян чўққини эгаллаган бўлса, М.Пруст талқинида биргина бўса ҳақиқий муҳаббат туйғусига путур етказди.⁸

Ижод дунёси билан боғлиқ бу икки ҳолат ижодкор интим ҳаётини минимумдан максимумгача ифода этади. Яъни интим ҳаётнинг барча бошқа шакллари шу икки ҳолат ўртасида мавжуд бўлади. Демак, ҳар қандай ижод у ёки бу даражада интим ҳаётга боғлиқ ва биограф-тадқиқотчининг бу нуқтага урғу бериши беҳуда эмас.

Биографик метод таянадиган омиллардан яна бири ижодкорнинг маиший турмуши саналади. Ижодкорнинг оила турмуши, қариндош-уруғлари, дўст биродарлари билан муносабати, яшаш тарзи, унга доир одатлар (жестлар), буюмлар ва ҳоказоларни қамраб оладиган бу омил бир қарашда унчалик муҳим туюлмаслиги мумкин. Лекин ижодкор ҳаётида рўй берадиган ғайриоддий ҳолатлар, оламшумул воқеаларга нисбатан ниҳоятда кўп фойзга ташкил этувчи одатий ҳаёт тарзи бевосита маиший турмуш билан боғлиқки, бу кўп жиҳатдан ижод намуналарида ўз муҳрини қолдиради. Шу боис, ижод жараёнини индивидуал аспектда таҳлил этувчи барча тадқиқотларда ижодкор биографияси мумкин қадар қамраб олинади. Чунки ижодкор биографиясининг хронологик талқини маиший турмушга доир факт ва далилларни муаян кетма-кетликда ифода этади. Ш.Сент Бёв ёзади: «Адабий танқид соҳасида ва адабиёт тарихида буюк одамлар биографияси каби юракка яқин, гўзалроқ, ибратлироқ нарса камдан-кам учрайди». Унинг таъкидлашича, биография муаллиф ҳаёт йўлининг шунчаки баёни эмас. Ҳақиқий биографик тадқиқот юзага келиши учун тадқиқотчи ижодкор «руҳиятига кириши», «уни турли қирраларини кўрсата билиши, бу инсонни ҳаракат қилишига, гапиришига, нафас олишига мажбур этиши», «энг муҳими, уни оила даврасида, ўзига хос одатлари билан тасаввур эта олиши» лозим. Негаки, «буюк ижодкорлар ҳам оддий одамлар каби майда турмуш ташвишларидан холи бўлмайдилар»⁹.

Адабиёт тарихида машҳур ижодкорларнинг айнан тирикчилик важдан асар ёзганлари ҳақида далиллар кўплаб учрайди. Ҳашшоқлик, кундалик турмуш шароитнинг ёмонлиги баъзи ҳолларда шедвер асарларнинг дунёга келишига сабаб бўлса, баъзан тескари натижа беради. Сент-Бёв буюк француз мутафаккири Д.Дидро ҳақидаги тадқиқотида бўлажак мутафаккирнинг бир кунлик ейиш-ичишига бор-йўғи олти су сарфлагани, шу билан қаноатланиб қизғин ижод билан шуғуланганини ёзади.¹⁰

Адабиёт тарихида шундай далиллар ҳам учрайдики, ижодкорнинг маиший ҳаётида рўй берган фавқуллода ҳодиса кейинчалик ўзининг индивидуаллик доирасидан чиқиб, универсал функция бажара бошлайди. XVIII аср инглиз сентиментал адабиёти вакили

⁸ Моруа А. Литературные портреты. - М. : Прогресс, 1971, С.224-225.

⁹ Сент-Бёв Ш.Пьер Корнель/ В кн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.47.

¹⁰ Сент-Бёв Ш.Дидро/В кн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.117.

Эдуард Юнгнинг (1683-1765) маиший ҳаётига доир бир воқеа бунга ёрқин мисол бўла олади. 1742 йилда Эдуард Юнгнинг хотини ва тутинган қизи вафот этишади. Шундан сўнг у тамомила тушкун кайфиятга йўликади. Бундай кайфият табиий равишда унинг ижодида ҳам акс этади. Шоир томонидан 1742-1745 йиллар орасида ёзилган «Инсоният ёхуд ҳаёт, ўлим ва боқийлик ҳақида тунги ўйлар» поэмаси айна кайфиятнинг махсули бўлиб, унда инсоннинг тақдир иплари билан боғлаб ташланганлиги, ожизлиги, умрнинг бевафолиги хусусида сўз юритилади. Э.Юнгнинг бу асари ўз даври адабий муҳитига катта таъсир кўрсатади ва шу таъсир негизида янги бир шеъринг йўналиш-«қабристон шеърини» майдонга келади.

Умуман, иждокорнинг маиший ҳаёти ва иждо жароёни билан боғлиқ бундай ҳолатлар биографик тадқиқ жароёнида муҳим ўрин тутди.

Бадиий асарни тадқиқ этишда биографик метод таянадиган омиллардан яна бири иждокор фалсафасидир. Тадқиқотчи–биограф муайян иждокор асарини, иждодига хос муҳим нуқтани белгилашга уринар экан, унинг учун бундай тадқиқотлар қандай фалсафий асосга эга эканини билиш, муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай иждокор ҳаёти давомида англаган фалсафаси асосида фаолият юритади, иждо қилади, муҳим бадиий концепциясини илгари суради. Фалсафий омил ўта кенг тушунча бўлиб, иждокор-шахснинг ўзи билангина боғлиқ эмас. Бунда иждокор яшаган ижтимоий муҳит, у мулоқотда бўлган илмий-адабий доиралар, у ўқиган китоблар, унинг ижтимоий мавқеи ва ҳоказоларнинг ўрни катта бўлади. Шу ва шу каби қисмлар бирлашиб, иждокор фалсафаси, деган феномени ташкил этади. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ҳар қандай биографик тадқиқот фалсафий омилдан ҳоли бўла олмайди. Аммо табиатан фалсафий-бадиий талқинга мойил иждокорларни ўрганишда бу омил ўзига хос натижа беради.

Бадиий иждо да акс этган фалсафий концепциялар асос нуқтаи назари билан икки хил бўлиши мумкин. Буларнинг биринчиси, анъанавий бўлиб, иждокор замониғача мавжуд бўлган ва унинг замониға доир фалсафий фикрлардан келиб чиқади. Фалсафий бадиий талқиннинг бундай шакли нисбатан универсалроқ моҳият касб этади. Яъни ҳар қандай ёзувчи, шоир ёки драматург инсон феноменини турли вазият ва ҳолатларда тасвирлар экан, умуминсоният томонидан қабул қилинган фалсафий қарашларни билиб ёки билмай истифода этади. Бироқ бу ўринда муаллифнинг мақсади фалсафа юргизиш эмас, асар қахрамони табиатини ёрқинроқ ифода этиш, умумпоэтик ғояни теранроқ ёритишдан иборат бўлади. Фалсафий–бадиий талқиннинг иккинчи шакли ҳам юқоридаги элементлардан тамомила ҳоли бўла олмайди. Шу билан бирга, бунда индивидуал талқин етакчилиги кўзга ташланади. Шу ҳарактердаги асарлар муаллифлари эса айнан фалсафаға

мойил ижодкорлар сирасига кирадилар. Улар ҳар қандай умуминсоний воқеликдан фалсафий хулосалар яшашга мойил бўладилар.

Яна бир нарсани таъкидлаш жоизки, бадий ижодда фалсафий омилнинг намоён бўлиши ижодкор ҳаётидаги трагик вазиятлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Маълумки, қадим юнон адабиёти номаяндаси Гесиод ўзининг машҳур «Меҳнат ва кунлар» номли дидактик асарида умуминсоний, умумфалсафий муоммолар устида ҳам сўз юритади. Инсоният ҳаётини олтин, кумуш, мис каби турли даврларга ажратиб, унинг даврлар оқими бўйлаб тубанлашиб бораётганига урғу беради. Унинг бундай фожиавий хулосага келишига сабаб эса ноқобил, худбин укаси Перснинг қилмишлари билан боғлиқ эди. Европа уйғониш адабиётининг асосчиси Данте Алигъери эса пок муҳаббати Беатриче ўлиmidан сўнг (1290) бутун вужуди билан фалсафага шўнғиб кетади. Арсений Гулўга Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг (1775-1854) ҳақидаги биографик тадқиқотида шунга яқин ҳолатни қайд этади. Бунга кўра, XIX аср 90-йиллари сўнгида Шеллингнинг гўзал маъшуқаси Августа Бэлер юқумли касалликдан вафот этади. Бундай айрилиқдан чуқур қайғуга тушган Шеллинг бутун аламини ишдан олади. Шу йиллари унинг натурофилософия назарияси ва санъат фалсафасига доир машҳур тадқиқотлари, «Ганс Видерпостнинг эпикурона ишонч рамзи» номли поэмаси дунёга келади.¹¹

Андре Моруанинг «Адабий портретлар» асарида Лабрюйердан Алэнгача бўлган буюк ижодкорларга мурожаат этилган. Бироқ буларнинг орасида фақат Антуан де Сент-Экзюпери ижодигина «Философия» деган алоҳида сарлавҳа остида тадқиқ этилган. «Баъзи одамлар,-деб ёзади Моруа «Философия» бўлими дебодчасида, Сент Экзюпери учун ёзувчилиги, само сайёҳи эканлигининг ўзи кифоя, деб ўйлайдилар ва айтадиларки: «Нега у файласуф бўлмагани ҳолда фалсафа юритишга уринади». Менга эса унинг айнан файласуфлиги ёқади».¹² Сент-Экзюперига хос, Андре Моруа таъкидлаган фалсафа ижодкорнинг индивидуал фалсафасига ёрқин мисол бўла олади. А.Моруа талқинига кўра, ёзувчининг шахсий қарашлари бадий воқелик қатларида муайян образ фалсафаси ўларок намоён бўлади.

Хуллас, бадий ижод жараёнида кузатиладиган бундай жиҳатлар биограф-тадқиқотчининг ҳам маълум маънода файласуф бўлишини ва жаҳон фалсафаси тарихини билишини талаб этади.

Шўро даври тадқиқотчилари биографик методнинг хориждаги намоёндаларини кўпинча ижодкорнинг ижтимоий муҳит призмасида ўрганмасликда айблар эдилар. (Маълумки, Ижодкор биографиясига марксча ёндашувнинг муҳим шарти сифатида «ёзувчи

¹¹ Ҳаранг: Гулыга А.Шеллинг.- М.:Молодая гвардия, 1984, С.95-132.

¹² Моруа А. Кърсатилган асар-С.426.

ёки олим ижодини маълум ижтимоий–тарихий фаолиятнинг инкоси ўлароқ тадқиқ этиш» эди.)¹³ Бироқ биографик методнинг йирик вакиллари Ш.Сент-Бёв, А.Моруа тадқиқотларига холис ёндошсак, бундай қарашлар ўзини оқламаслигига амин бўламиз. Аввало шуни таъкидлаш керакки, биографик методнинг куртаклари бевосита ижтимоий муҳитдаги муайян ўзгаришлар таъсирида майдонга келган. Хусусан, Сент-Бёв ўзининг матбуотдаги чиқишлари билан ижтимоий тафаккур вакили сифатида намоён бўлади. Унинг: «Асл танқидчи жамотчиликдан юқори туради, ижтимоий фикрни бошқаради, агар жамият турғунликка юз бурса, тўғри йўлдан адашса, бундай бўрон пайтида баралла овозда уларни тўғри йўлга чорлайди»,¹⁴ деган сўзлари рус танқидчиси В.Белинский фикрларини ёдга соладики, баъзи шўро танқидчилари бу икки олим қарашларини зиддиятда талқин этишга майл кўрсатадилар.¹⁵ Иккинчидан, Сент-Бёв ва А.Моруаларнинг деярли барча тадқиқотларида ижодкор-объект қизгин ижтимоий фаолиятда ўрганилади. Мисол тариқасида А. Моруанинг Шатобриан ҳақидаги тадқиқотини келтириш мумкин. Тадқиқот марказида Шатобрианнинг ўта шахсий ва психологик асари «Ҳабрдан мактублар» (Замогильнўе записки) туради. Агар шўро тадқиқотчиларининг ғарб биограф-тадқиқотчилари ҳақидаги фикрларига ишонадиган бўлсак, А.Моруа ушбу асар асосида Шатобрианнинг руҳий дунёсига, қалбининг энг қоронғу нуқтасигача кириши, том маънода индивидуал талқинга берилиши лозим эди. «Ҳабрдан мактублар» асарига хос сентиментал тасвир, тушкун кайфият, интеллектдан кўра ҳиссиётнинг устунлиги бундай талқинга юз фоиз изн берар эди. Лекин асар кўпроқ Шатобриан шахсияти, ижтимоий фаолияти, сиёсий қарашларини ёритиш мақсадида ўрганилади. Бундай тушкун руҳдаги асарнинг юзага келиши ҳам Франциянинг Германия ва Англиядаги элчиси бўлиб ишлаган ёзувчига нисбатан қилинган тазйиқлар, у кузатган халқларнинг турмуш тарзи, унинг ижтимоий позицияси нуқтаи назаридан талқин этилади.¹⁶ Бундай мисолларни хорижда юзага келган биографик тадқиқотларнинг аксариятида учратиш мумкин. Учунчидан, биз юқорида биографик методнинг том маънодаги ижтимоий тушунча-гуманизм билан боғлиқлиги ҳақида сўз юритдик. Ҳолбуки, бадиий ижодга гуманистик ёндашув истасак-истамасак ижодкор ва бадиий образ, реал воқелик ва бадиий воқелик, ҳаёт ва поэтик мазмун синтезни талаб этади. Бундай талқиннинг эса ижтимоий компонентдан холи бўлиши мумкин эмас. Бу ҳақида рус олими М.Трескунов шундай ёзади «Сент-Бёв ўзининг танқидий этюдларида биографик талқин орқали ижодкор шахсиятини тушунишга, тушунтиришга уринади. Буни тўғри англамасдан туриб, Сент-Бёв тадқиқотларини тарихий нуқтаи назаридан холис

¹³ Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема /Вкн.: Человек науки.-М.:Наука, 1974, С.12.

¹⁴ Сент-Бёв Ш.кырситилган асар.-С.42.

¹⁵ Ҳаранг:Словарь литературоведческих терминов.-М.:Просвещение, 1974, С.32-33.

¹⁶ Ҳаранг:Моруа А. Шатобриан/ В кн.: Литературные портреты.-М.: 1971, С.89-105.

баҳолаш мумкин эмас. Бошқа буржуа тадқиқотчиларидан фаркли ўлароқ, у ёзувчи шахсиятини бадиий ижоднинг ягона субстанцияси деб ҳисобламаган. Аксинча, унинг ишларида ижодкор шахсияти макон ва давр руҳиятини акс этирувчи ойна сифатида тушунилган».¹⁷

Демак, биографик тадқиқотнинг ижтимоий воқелик билан муштарак жиҳатлари талайгина. Аниқроғи ижтимоий воқеликдан юз фоиз узилган биографик тадқиқот ҳеч қачон ўзини оқламайди.

Ижод жараёни маълум даражада муаллифнинг психологик ҳолатлари билан боғлиқ. Шу боис психологик омил биографик метод учун муҳим саналади. Кўп ҳолларда бунинг психобиография деб аталиши ҳам шундан. Буни Сент-Бёвнинг ўзи ҳам эътироф этиб, шундай ёзган эди: «Менинг танқидим ихтиёрсиз равишда ҳар бир ёзувчи, ҳар бир асарни психологик тадқиқ этишга қаратилади».¹⁸ Унинг фикрича, психологик талқин иқтидорига эга бўлган тадқиқотчидан бирор ёзувчи, айниқса, шоир ўта теран сирларини ҳам яшира олмайди.

Психологик омил биографик тадқиқот учун икки ёқлама аҳамият касб этади. Бунинг биринчиси, бевосита ижодкорнинг биографик дунёси, реал борлиғи билан боғлиқ бўлиб, мазкур индивидуумга хос психолобиологик, психосоциологик унсурларни намоён қилади. Иккинчиси, айна унсурларнинг бадиий асарда, воқелик ва образлар талқинидаги ўринини аниқлашга хизмат қилади. Бунинг ибтидоий шакллари илк биографик тадқиқотларда кўринган бўлса, кейинчалик ижод психологияси деган махсус илмий йўналишга асос бўлди.

Сент-Бёв ўзининг Виктор Гюго ҳақидаги тадқиқотида бадиий ижоднинг ёш психологияси билан муштарак жиҳатларига эътибор қаратади. Хусусан, «Бюг Жаргаль» асарининг дунёга келиши жараёнлари, асарнинг турли йилларда ёзилган вариатлари ҳақида сўз юритади. Унинг ёзишига, машҳур «Бюг Жаргаль» асарининг илк вариантыни Гюго 16 ёшида, икки ҳафта ичида ёзган. Ўсприн психологиясига хос воқеликни романтик қабул қилиш, тезроқ ҳикоя қилиб беришга интилиш хусусияти ушбу вариантнинг нисбатан нообъектив чиқишига, жанр нуқтаи назаридан новеллага ўхшаб қолишига сабаб бўлган. Ижод жараёнида кўзга ташланадиган бу каби психологик ҳолатларни Сент-Бёв шундай тушунтиради: «Ўспиринлик даврида дунё кўзимизга ниҳоятда бетартибдек, ҳаёт ёрқин нур тартиб турган сирли минорадек, йўлимизда учраган одамлар эса жуда яхши ё ўта ахмоқ, ҳаддан зиёд жирканч ёки ўта буюк бўлиб кўринади».¹⁹ Сент-Бёв Гюго ижодидаги бундай нозик жиҳатларни нафақат «Бюг Жаргаль» ва унинг турли вариантлари, балки ёзувчининг

¹⁷ Трескунов М. Сент-Бёв/ В кн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.33.

¹⁸ Қырсатилган манба-С. 40.

¹⁹ Қырсатилган асар-С.135

бошқа романлари билан муқоясада ёритади. Психологик ҳолатларни турли ракурсларда, бутун нозикликлари билан ёритишга уринади. Шундай ёндашувни унинг «Руссо «Тазарруси» номли тадқиқотида ҳам кузатамиз. Бироқ шунга қарамасдан, Сент-Бёвга хос психологизм Андре Моруа тадқиқотларидаги психологик талқинига нисбатан жўнроқ, ибтидоийроқ тасаввур беради. Аниқроғи, Сент- Бёв ишларида асосий психологик талқин машинаси ролини тадқиқотчининг ўткир назари, истеъдоди, тажрибаси бажарса, А.Моруа ишларида тизимли методологик асос ва тадқиқотчи феномени муштараклиги кузатилади. Ҳар икки олимнинг Ж.Ж. Руссо ҳақида тадқиқотлари бор. Ҳар икки тадқиқот унинг «Тазарру» асарига бағишланган. Уларга хос психологик талқин принципидаги фарқ ҳам шу тадқиқотларда яққолроқ намоён бўлади. Масалан, Сент-Бёв Руссо «Тазарру»сидаги чин икромни инсониятга хос бўлган умумпсихологик ҳолатлар билан асослашга уринади. Ҳатто Руссонинг: «Инсон ички дунёси унинг асл ҳаёти фақат унгагина маълум. Инсон ўз ботиний дунёсини тасвирлар экан, аслида уни яширишга уринади. Гўё ҳаёти хусусида рост гапни айтаётиб, ўзини тарғиб этади. У ҳеч қачон ўзини бўлгани каби кўрсатмайди, балки хоҳлаганидек кўрсатади»,²⁰ деган муҳим гапларини эътибордан четда қолдиради. Андре Моруа эса Руссонинг «Тазарру» асарини ҳеч иккиланмасдан «айёрона роман» деб айтади. Асар тадқиқига киришар экан, Руссонинг «Монтень ҳақгўй ёлғончи» деган сўзларига реплика тарзида «Руссоннинг ўзи «ҳақгўй ёлғончи» бўлмаганмикан? Мутлоқ ҳақгўй бўлиш мумкинми? дея савол қўяди. Хусусан, Руссонинг сексуал ҳаётига доир икромининг ростлигини эътироф этган ҳолда, «бундай ростгўйликнинг асослари унинг табиатига хос эксгибциониизмдан далолат» эканлигини қайд этади. Моруанинг фикрига кўра, де Варонс хоним билан инцестуал алоқалари ҳақида очиқ ёзган Руссо, бундан чексиз лаззат олган ва айни пайтда ўқувчининг жиловсиз қизиқишларини назарда тутган.²¹ Андре Моруанинг Марсель Пруст ҳақидаги тадқиқотида ҳам юқоридаги каби чуқур психологик талқин кўзга ташланади. Бутун умр астманинг оғир шакли билан оғриб ўтган Пруст болалигида оила даврасида сўнгсиз меҳрибончиликлар кўрган. Аммо у улғайиб ўз яқинларидан бирин-кетин ажралади. Табиий равишда болалигидаги каби нозик муомала, меҳр-шафқат ҳам йўқликка юз тутади. А.Моруа ушбу ҳолатни М.Пруст ижодининг негизига қўйиб ўрганайди. Унингча, Пруст ижодининг марказида болалик ҳаётини, ундаги меҳр-муҳаббатни қўмсаш туради ва бу армон Прустнинг барча асарларида ортиқ даражада акс этган.²²

Хуллас, келтирилган далиларга асосланиб айтиш мумкинки, биографик методнинг дастлабки шаклида психологизм тарзида намоён бўлган ушбу омил, А. Моруа ижодида

²⁰ Моруа А. Литературные портреты.-М.:1971, С.57.

²¹ Қўрсатилган манба-С.58. Эксгибциониизм-та=и=ланган нарсани амалга оширишдан лаззатланишни билдирадиган психоаналитик термин-(У.Ж.).

²² Ҳаранг: Қўрсатилган манба-С.203-229.

анчайин мураккаб кўриниш олган. Бу эса А.Моруанинг З.Фрейд психоанализидан таъсирланганини, психоаналитик концепцияларидан ўз тадқиқотларида фойдаланганини кўрсатади.

Назарий-эстетик талкинда биографик талқиннинг бевосита адабий ижод билан муштарак жиҳатлари бош масала ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, юқорида сўз юритилган омиллар биографик метод спецификаси учун нақадар катта роль ўйнамасин, адабий-эстетик нуқтаи назардан етакчи омил бўла олмайди. Бу ўринда гегемонлик вазифасини филологик омил бажаради. Бадиий ижод жараёнини филологик омилга таянмасдан туриб тадқиқ этиш, биограф-тадқиқотчини асл моҳиятдан узоқлаштиради. Бунинг сабаби ўта оддий бўлиб, бадиий ижоднинг филологик компонентлар тизимидан иборатлиги билан изоҳланади.

Бадиий асарда ҳар қандай поэтик фикр, ҳар қандай ноёб ҳиссиёт ифодаланишидан катъи назар, бу жараён сўз воситасида амалга ошади. Биографик метод таянадиган асосий феномен-ижодкор ҳам фақат сўз билан ишлайди. Бадиий ижод ўрганилар экан, истисносиз тарзда, ижодкор руҳиятида, миясида кечадиган жараёнлар, унинг лексиконида мавжуд сўзлар захираси эмас, бадиий матн шаклига тушган сўзлар тизими эътиборга олинади. Бир сўз билан айтганда, бадиий асар матни, унинг ифода усули, унда мавжуд товушлар сўз компонентлари, гаплар, фабула, композицион қурилиш ва хоказолар ижодкор шахсияти билан синтез қилинади ҳамда маълум натижаларга эришилади. Ижодий индивидуалик, маҳорат, у бунёд этган поэтик кашфиётлар, унинг муайян тарихий давр ёки муҳитида тутган ўрни масалалари шу йўл билан белгиланади.

Юқорида умумий тарзда сўз юритилган жараёнлар биографик метод вакиллари асарларида тарқоқ ҳолда бўлса ҳам, кўп ўринларда кузатилади. Жумладан, А.Моруа XIX аср машҳур француз ёзувчиси Жон Кокто услуби ҳақида шундай ёзади: «Мен унинг тасвирлаш маҳоратини кўп бор кузатганман. У мудом шиддаткор ва ғайратли, сўзни ўта иқтисод қилади. Сўз топишдан олдин узоқ ўйланади, қай йўл билан бўлмасин нишонга аниқ уради».²³ Моруа Ж. Коктонинг сўз қўллаш маҳоратини М.Пруст, П.Валерилар билан қиёслар экан, унинг қуйидаги сўзларига урғу беради: «Туш уйқуда туғилгани сингари, поэтик кашфиёт иборада туғилади». Ёки Сент-Бёвнинг Ж.Ж Руссо ҳақидаги тадқиқотида ёзувчи табиатига хос нозик бир хусусият айнан услуб, сўз қўллаш жараёни орқали очиб берилади. «Руссо ижодида аёллар тасвири бошланган жойда услуб ўта нозиклашади. Бир яхши танқидчи тўғри таъкидлаганидек, унинг ижодида аёллар катта роль ўйнаган. Демакки,

²³ Моруа А.-кырсатилган асар-С.250.

Руссо услубидаги бу хусусият унинг табиатидаги аёлга ўчлиги, тўғрироғи ишратпарастлиги билан изоҳланади».²⁴

Хуллас, шу ва шунга ўхшаш кўплаб далилларга таяниб айтиш мумкинки, филологик омил бир бутун тизим сифатида биографик методнинг етакчи компоненти ҳисобланади.

Назарда тутиш жоизки, биографик талқин методологик нуқтаи назаридан бир неча шаклларга эга. Юқорида сўз юритилган нисбий санокдаги таянч омиллар бу шаклларнинг барчасида у ёки бу даражада намоён бўлади. Биографик талқиннинг самарали ва кенг татбиқ этилган шакллари, бизнингча, учта. Буларнинг биринчиси ижодкор шахсиятини марказий ўринга қўйиб ўрганишга асосланувчи, академик йўналишга яқин, биографик тадқиқотлар ҳисобланади. Том маънода илмий-назарий салмоқ ва методологик принциплар шундай тадқиқотларда намоён бўлади ва, айти жиҳати билан бу шакл етакчи ўринда туради. Бунга мисол тариқасида Ш.Сент-Бёв, А.Моруалар номи остида нашр этилган «Адабий портретлар» китобларини ва шўро даврида чоп қилинган «Ажойиб кишилар ҳаёти» (ЖЗЛ) сериясидаги асарларни кўрсатиш мумкин. Иккинчи шакл адабий портрет жанри сифатида тақдим этилади. Аммо бундай асарларда даллиларга таяниш, ҳужжатлилик хос бўлса ҳам, асосан, баёнчилик, публицистик талқин гегемонлиги кузатилади. А.Моруанинг «Уч Дюма», «Прометей ёхуд Бальзак ҳаёти» ёки Ян. Парандовский, С.Цвейг кабиларнинг маълум асарларини шу сирага киритиш мумкин. Учинчи шаклга биография чегарасида фикр юритиш кўзда тутилса ҳам, асосий урғу бадиий талқинга қаратилдиган, муайян ижодкор-шахс ҳаёти асос қилиб олинган биографик романлар, биографик қиссалар киради.

Хулоса қилиб айтганда, биографик методнинг шаклланиши ва тараққиёт жараёнлари жаҳон эстетик тафаккури тизимидаги қонуний ходиса ҳисобланади. Шу сабабли бу метод ҳозиргача маълум маънода ўз вазифасини ўтаб келяпти. Унда, гарчи системали бўлмаса ҳам, мавжуд фанлар, оқимлар ва қарашларга доир элементлар мужассамлашган. Шунингдек, биографик метод адабиётшунослик, тилшунослик, фалсафа, психология, социология, тарих, география каби фанлар негизида юзага келган қонуниятларни истифода этишга асосланади. Аммо ушбу метод том маънода самарали ва универсал бўлиши учун саналган омиллар моҳиятига чуқурроқ кириши мақсадга мувофиқдир.

2005 й.

²⁴ Сент-Бёв Ш. «Исповед»Руссо- кўрсатилган асар-С.326-343.

